

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

ХРОНІКА ПАВЛА ПОЛУБОТКА

[Підготовка до друку, передмова і примітки Олександра Коваленка]

Чернігівський полковник і наказний гетьман Лівобережної України Павло Полуботок (1660—1724) залишив помітний слід у вітчизняній історії. Його уперта протидія політиці Петра I, який прагнув звести нанівець автономію Гетьманщини, становить яскраву сторінку визвольних змагань українського суспільства.

Роздуми над гіркою долею Батьківщини, напевне, спонукали Павла Полуботка — вихованця Києво-Могилянського колеґіуму, у якому він здобув відповідний вишкіл — заглибитись у минувшину. У всякому разі Павло Полуботок упорядкував стислу хроніку з історії України, яка охоплювала події 1452—1715 рр. Як було встановлено у процесі її підготовки до друку, головним джерелом хроніки був один із слисків так званого Чернігівського літопису XVIII ст. — саме звіди запозичено близько 70% інформації, наведеної Павлом Полуботком. Походження решти відомостей з'ясувати поки що не поталанило. Крім того, складається враження, що упорядник часом занотовував їх, як-то кажуть, по пам'яті — інакше важко пояснити плутанину в датуванні історичних подій, що трапляється в тексті. Зрештою, Павло Полуботок дотримувався загальноприйнятої натовді методи компонування історичного матеріалу, яку не без сарказму схарактеризував у передмові до видання Чернігівського літопису відомий український історик Олександр Лазаревський: «упорядник... списував на аркуші паперу різні історичні факти, які вичитував у подібних історичних творах і котрі чомусь звертали на себе його увагу. Зібравши достатню кількість таких фактів, упорядник розподіляв їх у хронологічному порядку, переписував начисто і залишав нащадкам».¹

Зміст хроніки досить традиційний для історіографічних пам'яток тієї доби. Головну увагу в ній приділено військово-політичній історії України, почасти Росії та Польщі, змінам у складі вищої церковної ієрархії, аномальним природним явищам і стихійним лихам. Термінологія хроніки, зокрема вживання слів «зрадив» (по відношенню до гетьманів, які виступали проти московського уряду) та «взятий» (щодо політичних бранців царату) засвідчують, що упорядник загалом дотримувався російської орієнтації, хоча й відстоював автономний устрій козацької держави.

Близько 1716 р. Павло Полуботок передав рукопис хроніки своєму зятеві Якову Марковичу, який доповнив її деякими відомостями, а потім і сам почав фіксувати події політичного та приватного життя. Відтак хроніка Павла Полуботка започаткувала унікальний «Дневник» Якова Марковича, котрий він вів упродовж 1717—1767 рр. Саме у складі цього «Дневника» хроніку Павла Полуботка у 1859 р. опублікував Олександр Маркович,² а у 1893 р. — на більш високому археографічному рівні — Олександр Лазаревський.³ Але, як не дивно, відтоді й позараз пам'ятка не стала об'єктом спеціального дослідження.

Текст хроніки Павла Полуботка подається за виданням Олександра Лазаревського у перекладі сучасною українською мовою із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей ориґіналу. Доповнення, що належать Якову Марковичу, друкуються напівжирним шрифтом. Слова, у прочитанні яких бракує певності, позначені знаком запитання (?). Примітки до публікації мають на меті допомогти читачеві краще зорієнтуватися у подіях, згаданих в хроніці, й виправити наявні у тексті пам'ятки фактичні помилки, зумовлені станом української історіографії XVII—XVIII ст.

Джерела та література:

1. Черниговская летопись по новому списку (1587—1725) и Коломацкие челобитные / С предисловием Ал. Лазаревского. — К., 1890. — С. 3.
2. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Издание Александра Марковича. — М., 1859. — Ч. 1. — С. 454—460.
3. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.) / Издание «Киевской старины» под ред. Ал. Лазаревского. — К., 1893. — Ч. 1. — С. 1—6.

	1452
Турки Константинополь узяли.	
	1497
Ляхи з волохами війну точили, і волохи ляхів били і, побравши багатьох у неволю, у плуг запрягали, орали оними і жолуддя засівали, що і до цього часу Лядською зветься Дібравою, за Котнором на горі, до Ясс їдучи.	
	1577
Земля траслася.	
	1591
Бидло вельми здихало, і невидимо по вікнах були слова написані.	
	1614
Цар Феодор чернцем став.	
	1617
Війна Сагайдачного.	
	1622
Петро Конашевич Сагайдачний помер.	
	1625
Комісія (?) війна.	
	1630
Іов Борецький, митрополит Київський, помер.	
	1633
Перша війна московська Шеїнова на Смоленськ за царя Михайла Федоровича.	
	1634
Тиміш помер. Арендаренка гетьманом учинено.	
	1635
Кумейська війна.	
	1647
Петро Могила, митрополит Київський, помер.	
	1648
Хмельницький у Барабаша листи украв і війну першу почав. Того ж року ляхи з України повтікали.	
	1649
Обраний zostав на королівство Жикгмунт Казимир Третій.	
	1650
Берестецька війна. Того року Хмельницький з козаками ляхів бив, Калиновського, Маховського та інших багатьох у неволю татарам віддано, а других побито.	
	1651
Хмельницький царю Олексію Михайловичу з усіма козацькими військами покловився.	
	1654
Дрижипільська війна.	
	1655
Цар Олексій Михайлович Вільно і Берестя-Литовське взяв. Того ж року наказного гетьмана Івана Золотаренка під Старим Бихом простий чоловік, засівши, забив з мушкета, і тіло його проваджено через Ніжин до Корсуня, де, під час похорону його, церква Святого Миколи з людьми згоріла.	
	1656
Селівестр Косов, митрополит Київський, помер.	
	1657
Хмельницький помер. Силвєстр Косов, митрополит Київський, помер.	
	1658
Іван Виговський zostав гетьманом і царю московському присягу виконав. Пушкаря вбито.	
	1659
Під Конотопом була битва. Юрася Хмельницького гетьманом учинено після зради Виговського.	
	1660
Хмельницький зрадив, і Василя Шереметєва у неволю взято.	

1661

У Києві, за воеводи Івана Ржевського, татари багато людей порубали і у неволю побрали. Йорданський монастир паненський спалили. Того ж року Сомка гетьманом учинено.

1662

Хмельницький чернцем став, а на його місці став гетьманом Павло Тетеря.

1663

Під Ніжином була велика рада війська московського і козацького, і там учинено гетьманом Брюховецького, Сомка і Васию страчено у Борзні.

1664

Була на небі мітла із зірок, і одна сходила з полуночі на захід сонця, інша з вечора на захід сонця, котра комета тривала тижнів зі два.

1665

Гетьман Брюховецький до Москви їздив і, одружившись там, з великим жалуванням повернувся. Того ж року монастир Межигірський вигорів.

1666

Воеводи стали по українських містах.

1667

На Задніпру учинено гетьманом Петра Дорошенка. Тоді ж під Чигирин турки приходили у превеликій силі.

1668

Брюховецького вбито на Говтвах за Зіньковом.

1669

Учинено гетьманом Дем'яна Многогрішного.

1671

Королем обрано у Польщі Михайла Вишневецького Корибута.

1672

Многогрішного до Москви взято. Того ж року цар турецький з ханом кримським і Дорошенком Кам'янець-Подільський узяв, і того ж року став гетьманом Іван Самойлович.

1674

Григорій Ромодановський з гетьманом Самойловичем Дорошенка у Чигирині взяли. Мурашка Волоську землю воював; залогу турецьку у волохів узяв. Того ж року Ладижин узято і Умань; уманцям голови лулено, дітей забирали і, вибравши дванадцять тисяч, у неволю запроваджено.

1675

Помер у Чигирині митрополит Тукальський. Того ж року турки виходили під Чигирин і, побачивши війська великі московські, повтікали. Того ж року цар Олексій Михайлович помер.

1676

Помазаний на царство цар Феодор Олексійович.

1678

Чигирин узято.

1679

Війська великі стояли під Києвом, очікуючи бусурманського приходу.

1680

Зима була барзо легка, да суша була велика.

1681

Цар Феодор Олексійович помер, і стрільці, що збунтувалися, багатьох бояр побили.

1683

Помазано на царство царів Іоанна і Петра Олексійовичів.

1686

Перший похід під Перекоп, у якому поході гетьмана Самойловича узято, а замість нього Мазепу гетьманом учинено.

1689

Сарана була. Того ж року другий був похід під Перекоп.

1695

Казикермен узято. Того ж року цар Іоанн Олексійович помер.

1696

Азов узято. Тоді Яків Маркович народився.

1697

Цар Петро Олексійович ходив до іноземних країв.

1699

Голодний рік був. Леонтій Свічка, полковник Лубенський, помер.

1700

Святійший патріарх Андріан помер.

1701

Під Ругодев ходили.

1702

Зими не було, тільки тиждень сніг лежав. Гамалія Гришко помер.

1703

Івана Івановича, полковника Охтирського, узято.

1704

Іустин Базилевич митрополитом став Бігородським, і Ругодев узято того ж року. Яків Лизогуб, полковник Чернігівський, помер.

1706

Цар Петро Олексійович з усією армією був у Чернігові і, коли чинено огляд у полках драгунських і піхотних, світлого дня, перун у церкву Трійці Святої вдарив. Михайло Миклашевський, полковник Стародубівський, убитий від шведів. Іван Миронич, полковник Переяславський, взятий.

1707

Києво-Печерська фортеця будувалася козацькими військами. Варлаам Ясинський помер.

1708

Булавін був з'явився на Дону, якого розбито. Того ж року Кочубеєві та Іскрі шії втято, і того ж року Мазепа зрадив, а гетьманом став Іван Скоропадський. Тоді митрополитом став Іоасаф Кроковський.

1709

Під Полтавою була генеральна баталія з шведом, де шведські війська розбиті zostали, а король шведський з Мазепою у малолюдді утік до Бендер.

1710

У Києві була моровиця, і того ж року в Чернігові на Подолі почасті була, тільки ускоромилася.

1711

У Чернігові, Седневій й Сосниці була моровиця і по багатьох селах. Того ж року за Пруттом цар Петро Олексійович баталію з турками чинив. Після закінчення тієї баталії для здійснення примирення послані до Порти Оттоманської при великому візирі послі царської величності Петро Павлович Шафіров з Михайлом Борисовичем Шереметевим. Того ж року війська були під Кам'яним Затонем і, вивозивши звідти борошняні запаси до Орла і до інших містечок Полтавського полку, Кам'яний Затон, Самар і Кодак розкидали. У тому поході пан Михайло Максимович, пан Тризнич, суддя полку Чернігівського, і пан Стефан Войцехович, реєнт канцелярії військової, померли. Тоді ж і сарана була. Того ж року преосвященного Іоанна Максимовича на Сибірську взято митрополію.

1712

Стояли війська московські понад берегом Дніпровим, почавши від Лоева аж до Навозу, для котрих мости козаки поробили були через Дніпро, тільки ж не переходили на той бік, але пішли до Смоленська.

1713

Війська козацькі стояли під Києвом і робили вал, почавши від Московського городу повз Либідь до Подолу. Того ж року обраний zostав на архієпископію Чернігівську архімандрит Новгородський на Стрітення Господнє Антоній Стаховський, а, посвятившись, приїхав на престол до кафедри мало не (?) перед Різдвам Христовим.

1714

Послі царської величності Петро Павлович Шафіров, Толстой, Бестужев і Михайло Борисович Шереметев відпущені з Порти Оттоманської після учинення мирних договорів, звідки повертаючись Михайло Борисович Шереметев у дорозі помер, і тіло його припродажено до Києва і поховано у монастирі Печерському. Король Шведський з Орликом пішов у свою землю, а Горленко, полковник колишній Прилуцький, з товаришами прийшов на Україну і затриманий у Глухові, а потім узятий до Москви, де під Дівичим мешкав з Максимовичем, Антоновичем і Ломиковським. Василь Савич, полковник Лубенський, помер.

1715

Відпущені з Москви пан Михайло Гамалія, Кандиба та інші на Україну, а в Новгородку став сотником колишній протопол Гадяцький Федір Лисовський. Того ж року місяця червня 10 дня преставився у Тобольську преосвященний митрополит Сибірський його милість отець Іоанн Максимович. У Глухові в місяці березні 13 числа упали верхи церкви Святої Трійці мурованої, вдень опівдні. Того ж року в грудні генерал Рен у Польщі помер. Того ж року, вже взимку, гетьман Іоанн Скоропадський у військо вийшов і стояв у Гадячі сам, а побіля нього полки усі. Цього року влітку генерал-майор Баур помер.

Примітки

1497. Ляки — поляки. Волохи — мешканці Волощини або Валахії, яка натовді являла собою окреме князівство під протекторатом Туреччини. Зараз — історична область Румунії.

1614. Очевидно, йдеться про Федора Івановича, який царював у Московщині в 1584—1598 рр. і, за словами сучасника, «от младенчества даже и до конца живота своего... о мирских ни о чем попеченія ямея, токмо о душевном спасеніи».

1617. Козацьке військо під проводом гетьмана П. Сагайдачного брало участь у поході польського королевича Владислава на Москву, що відбувся насправді у 1618 р.

1625. Цього року після боїв між козацькими загонами та польським військом, що точилися влітку — восени на Полтавщині, було укладено компромісний Куруківський договір. Задля його реалізації було створено спеціальну комісію. Ймовірно, саме цей факт і мав на увазі упорядник хроніки.

1630. Київський митрополит Іов Борецький помер у березні 1631 р.

1633. Під час війни з Польщею у 1632—1634 рр. російською армією командував Михайло Шеїн.

1634. Тимоша Орендаренка було обрано гетьманом у 1630 р. після придушення козацького повстання і страти його керівника Тараса Федоровича. У 1634 р. козацьке військо під орудою Тимоша Орендаренка брало участь у російсько-польській війні на боці Речі Посполитої.

1635. Битва під Кумейками, що на Черкащині, між козацьким і польським військами відбулася у грудні 1637 р.

1648. У хроніці згадано поширений в українській історіографії XVII—XVIII ст. переказ про те, що напередодні Визвольної війни Богдан Хмельницький буцім-то викрав у реєстрового старшини Івана Барабаша королівський привілей на козацькі «вольності».

1649. Після смерті Владислава IV королем Речі Посполитої у листопаді 1648 р. було обрано Яна II Казимира.

1650. Битва під Берестечком, що на Волині, між військом Богдана Хмельницького та польською армією відбулася наприкінці червня — на початку липня 1651 р. Згадка про успішні бойові дії повстанців відноситься, напевне, до 1648—1649 рр.

1651. Як відомо, Богдан Хмельницький разом із Військом Запорізьким «поклонився» московському цареві Олексію Михайловичу на Переяславській раді в січні 1654 р.

1654. Дрижипільська битва або битва під Охматовим, що на Черкащині, у якій зійшлися, з одного боку, козацьке та московське війська, а з іншого — польська армія й татарські загоны, відбулася у січні 1655 р.

1655. Під час військової кампанії 1654—1655 рр. російська армія разом з козацьким корпусом Івана Золотаренка оволоділа столицею Великого князівства Литовського Вільно (Вільнюсом) та іншими містами. Наказаний гетьман Іван Золотаренко загинув під Старим Биховом у Білорусі у жовтні 1655 р. Трагедія, що сталася під час його похорону в Корсуні, набула широкого розголосу в Україні.

1656. Київський митрополит Сильвестр Косов помер у квітні 1657 р. Яків Маркович виїхав помилку упорядника, продублювавши цю інформацію під 1657 р.

1658. Іван Виговський був обраний гетьманом у 1657 р. Полтавський полковник Мартин Пушкар, який разом із кошовим отаманом Запорізької Січі Яковом Барабашем очолив антигетьманське повстання, загинув у червні 1658 р. під час облоги Полтави.

1659. У битві під Конотопом, що на Сумщині, в липні 1659 р. козацьке військо завдало поразки московській армії. Після того, як Іван Виговський внаслідок невдалої спроби замирення з Річчю Посполитою на підставі Гадяцької угоди 1658 р. склав свої повноваження, гетьманом у 1659 р. було обрано Юрія Хмельницького.

1660. У жовтні 1660 р., у Слободищах, що на Житомирщині, Юрій Хмельницький уклав з польським урядом угоду, на підставі якої Україна поверталася до складу Речі Посполитої. Київський воевода Василь Шереметев під час бойових дій потрапив у полон і був виданий поляками кримським татарам.

1661. Яким Сомко став наказним гетьманом Лівобережної України у 1660 р.

1662. Юрій Хмельницький відмовився від булави і постригся в ченці у 1663 р. Гетьманом Правобережної України тоді ж було обрано Павла Тетерю.

1663. Так звана Чорна рада відбулася в червні 1663 р. на околиці Ніжина. Участь в ній брав представник царського уряду Д. Великогагін на чолі загону російського війська. Гетьманом Лівобережної України було обрано кошового отамана Запорізької Січі Івана Брюховецького. Його опонентів наказного гетьмана Якіма Сомка, ніжинського полковника Василя Золотаренка (Васюту) та інших старшин було заарештовано і у вересні 1663 р. страчено у Борзні, що на Чернігівщині.

1665. Іван Брюховецький перебував у російській столиці восени — взимку 1665 р. Там він підписав Московські статті, що дедалі обмежували політичну автономію Гетьманщини, одружився з князівною Долгорукою і одержав боярський титул та щедрі земельні пожалування.

1666. На підставі Московських статей 1665 р. царські воеводи і російські військові залоги з'явилися у Києві, Чернігові, Переяславі, Каневі, Ніжині, Полтаві, Новгороді-Сіверському, Острі, Кременчуку і Кодаку.

1667. Мешканець Лівобережної України, Павло Полуботок називає Задніпром (Задніпров'ям) Україну Правобережну, гетьманом якої у 1665 р. став Петро Дорошенко.

1668. Гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького було вбито обуреними його політикою козаками у червні 1668 р. поблизу с. Диканьки, що на Полтавщині.

1669. Дем'ян Многогрішний був обраний гетьманом Лівобережної України на старшинській раді у Новгороді-Сіверському наприкінці 1668 р.

1671. Міхал Корибут Вишневецький був обраний королем Речі Посполитої у 1669 р.

1672. Цього року Дем'яна Многогрішного було усунуто від влади і заслано до Іркутська, а гетьманом Лівобережної України став Іван Самойлович. Правобережне козацьке військо під проводом Петра Дорошенка брало участь у бойових діях проти польської армії на терені Поділля на боці Туреччини і Криму.

1674. Петро Дорошенко капітулював перед військами боярина Григорія Ромодановського і лівобережного гетьмана Івана Самойловича у вересні 1676 р. Різню в Умані й Ладижині влаштувало турецько-татарське військо, яке в 1674 р. вдерлося на Правобережну Україну.

1675. У цьому повідомленні йдеться, очевидно, про так званий перший Чигиринський похід турецько-татарського війська, що насправді відбувся влітку 1677 р. Російський цар Олексій Михайлович помер у лютому 1676 р.

1678. Турецько-татарське військо оволоділо Чигирином влітку 1678 р.

1681. Російський цар Федір Олексійович помер у травні 1682 р. Тоді ж у Москві спалахнув стрілецький бунт.

1683. Іван і Петро Олексійовичи були проголошені царями у 1682 р.

1686. Згаданий у хроніці «перший похід під Перекоп» об'єднаного російсько-українського війська відбувся у 1687 р. Провину за його невдачу було покладено на гетьмана Івана Самойловича, внаслідок чого його позбавили булави, яку перебрав Іван Мазепа.

1695. Казикермен — турецька фортеця на пониззі Дніпра. Цар Іван Олексійович помер у 1696 р.

1696. Азов — турецька фортеця у гирлі Дону, яку було здобуто російською армією за участю лівобережного козацького війська.

1701. Ругодев — старовинна назва міста Нарви, що у Прибалтиці, поблизу якої на початку Північної війни точилися бої між російською та шведською арміями.

1704. Чернігівський полковник Яків Лизогуб помер у 1698 р., а 1704 р. помер його син, також Чернігівський полковник Юхим Лизогуб.

1707. Варлаам Ясинський, який помер у серпні 1707 р., був Київським митрополитом.

1708. Кіндрат Булавін — ватажок повсталих донських козаків. Представники козацької старшини Василь Кочубей та Іван Іскра були страчені за донос на гетьмана Івана Мазепу, який невдовзі у жовтні 1708 р. підняв на Лівобережній Україні антиросійське повстання і перейшов на бік шведського короля Карла XII. На вимогу російського царя Петра I на старшинській раді у Глухові гетьманом Лівобережної України було обрано Івана Скоропадського. Юсаф Кроковський став Київським митрополитом у жовтні 1707 р.

1711. У цьому повідомленні йдеться про Прутський похід російського війська під час війни з Туреччиною 1710—1713 рр. На підставі Прутського трактату Росія мусила зруйнувати кілька фортець на терені Запоріжжя. Чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича було призначено митрополитом Сибірським і Тобольським у березні 1712 р.

1714. Пилип Орлик — гетьман-емігрант, який успадкував булаву після смерті Івана Мазепи.

